

Liane Strauss en Jacques Dane

Kunst in dienst van het eerste lesonderwijs

Onderwijsillustrator Cornelis Jetses (1873-1955) en de *Bremer Fibel* (1906)

Abstract

In 1906, a new primer was published in the German city of Bremen: The *Bremer Fibel*. Its illustrations were created by Cornelis Jetses (1873-1955) one of the best-known illustrators of teaching material in the Netherlands, his home country, in the first half of the twentieth century. This article focuses on these illustrations and shows how Jetses used his artistic skills to create images which fulfilled the demands of representatives of Reformed Pedagogy, a movement which emerged in Europe around 1900 and placed the child at the centre of education. By creating an overall design for the book that should help children develop a good aesthetic taste and by showing people, objects and situations that were part of the pupils' everyday world, Cornelis Jetses played a part in establishing a child-oriented education in Bremen. Furthermore, this article also shows how the illustrator used artistic composition principles to create images that helped pupils to learn how to read words and decipher images.

Keywords: Textbooks, Early reading education, Cornelis Jetses, Illustrations, Jugendstil, History of education

Rondom onderwijsillustrator Cornelis Jetses hangt al decennialang een nostalgische sfeer. Zijn afbeeldingen voor het leesplankje *aap noot mies* en de iconische kleuters Ot en Sien – tussen 1910-1970 leerden generaties schoolkinderen ermee lezen – representeren tot op de dag van vandaag een gezellige, oudhollandse plattelandssfeer. Jetses' illustraties sieren koffiemokken, koekbliktrommels en borduurpatronen. Het is onnodig om te vermelden dat dit een ingebeeldede werkelijkheid is: dat vroeger alles beter en mooier was, is een hardnekkig misverstand.¹

1 Zie over Jetses en nostalgie: Jacques Dane, 'Iconische leesplankjes', in: *Didactief. Opinie en onderzoek voor de schoolpraktijk* 51/4 (2021) 7; Jacques Dane, 'Lesen lernen mit Bildern. Das lange Leben eines niederländischen Lehrmittels aus dem Jahr 1910', in: Stefanie Kollmann & Sabine Reh (ed.): *Zeigen und Bildung. Das Bild als Medium der Unterrichtung seit der frühen Neuzeit*. Berlin: BBF, Bibliothek für Bildungsgeschichtliche Forschung des DIPF, 2021, 149-178 [online-publicatie DIPF|BBF: https://www.pedocs.de/frontdoor.php?source_opus=23306].

Achter deze spinraggen van nostalgie schuilt lang vergeten onderwijsvernieuwing en kunstenaarschap in dienst van het onderwijs. Vanaf 1900 zette Jetses zijn kunstenaarskwaliteiten in om het onderwijs te verbeteren. Samen met de indertijd bekende Nederlandse reformpedagogen Jan Ligthart (1859-1916)² en Hindericus Scheepstra (1859-1913) maakte hij lesmethodes die wat inhoud en vormgeving betreft het schoolkind centraal stelden: niet de – vaak saaie en dorre – leerstof vormde het middelpunt, maar de ontwikkeling van het kind.³ Jetses ontwierp voor deze kindgerichte schoolboekjes aantrekkelijke, op de leerstof afgestemde illustraties. In de beginperiode dat hij zijn geld verdiende met het illustreren van Nederlandse schoolboekjes, studeerde en werkte hij in Duitsland. Biograaf Jan Niemeijer beschreef Jetses' periode in de havenstad Bremen, maar deed dit vooral aan de hand van Jetses' eigen memoires.⁴

In zijn Bremer tijd illustreerde Jetses een *Fibel*,⁵ een Duits schoolboek dat gebruikt werd bij het eerste leesonderwijs.⁶ In Jetses' schetsarchief bevinden zich de originele tekeningen van dit schoolboek, de *Bremer Fibel* of *Bremer Lesebuch*, maar over de totstandkoming van deze voor een Nederlandse

2 Zie over Ligthart: Barbara C. de Jong, *Jan Ligthart (1859-1916). Een schoolmeester-pedagoog uit de Schilderswijk*. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1996; zie ook: Jacques Dane (red.), *Jetses aan de wand*. Rotterdam/Kampen: Omniboek, 2009.

3 De reformpedagogiek, een internationale pedagogische beweging die omstreeks 1900 opkwam, uitte vooral kritiek op de normatief pedagogische ideeën en praktijk, 'voor zover beide vaste normen en bindende voorschriften in de aanpak van kinderen inhouden' (Meijer). De bevrijding van het kind stond hoog in het vaandel van de reformpedagogiek: 'Als opvoeders en onderwijzers de natuur van het kind ruim baan geven, dan zullen ze zien dat kinderen zichzelf opvoeden en ontwikkelen' (Meijer). De zogenaamde *Vom kinde aus*-gedachte stond centraal: 'Opvoeders moeten het kind beschouwen als hun gelijke en met alle kracht die in hen is meewerken aan de ontwikkeling van diens in aanleg aanwezige scheppende krachten' (Van Essen & Imelman). Herkomst citaten: W.A.J. Meijer, *Stromingen in de pedagogiek*. Baarn: Intro, 2000³ [1996¹], 19; Mineke van Essen & Jan Dirk Imelman, *Historische pedagogiek. Verlichting, Romantiek en ontwikkelingen in Nederland na 1800*. Baarn 1999: Intro, 108. Zie voor reformpedagogiek ook: Nelleke Bakker e.a. (red.) *Reformpedagogiek in België en Nederland*. Assen: Van Gorcum, 2001.

4 J.A. Niemeijer, *De wereld van Cornelis Jetses*. Kampen: Kok, 2004⁶ [1978]], 37-71. Zie over Jetses' verblijf in Bremen: Liane Strauß, 'Cornelis Jetses. Porträt eines Künstlers und Illustrators auf dem Gebiet der Pädagogik', in: Kollmann & Reh, *Zeigen und Bildung*, 123-148.

5 Over de oorsprong van het begrip *Fibel* zijn diverse verklaringen in omloop. Terwijl eerder werd aangenomen dat de term met behulp van fonetische verschuivingen is ontstaan uit het woord *Bibel* [*Bijbel*], sluit het meest recente onderzoek niet uit dat *Fibel* ook afkomstig zou kunnen zijn van het Latijnse woord *fibula* [sluitspeld, mantelspeld, doekspeld]. Het verwijst dan naar de traditionele boekproductie, waarbij vellen papier aan elkaar worden genaaid. Zie: Gisela Teistler, *Schulbücher als bildungsgeschichtliche Quellen. Das Beispiel der Fibel*. Braunschweig: Technische Universität Braunschweig, 2008, 15; Friedrich Kluge, 'Fibel', in: Friedrich Kluge, *Etymologischs Wörterbuch der deutschen Sprache*. Berlin, 2011²⁵ [1ste druk 1881], 303 [E-Book, bewerkt en herzien door Elmar Seebold].

6 Met dank aan Frauke Hellwig, directrice van het Schulmuseum Bremen.

kunstenaar opmerkelijke publicatie is niets bekend.⁷ Hoe kwam Jetses, wiens iconische illustraties tot op de dag vandaag onder een groot publiek bekend zijn, aan een opdracht voor een Duits schoolboek?⁸

De rol van afbeeldingen in het aanvankelijk leesonderwijs is mondigesmaat onderzocht. Hoe zetten onderwijsillustratoren – kunstenaars – hun artistieke middelen en vaardigheden in bij het leerproces?⁹ In dit artikel wordt deze vraag aan de hand van de illustraties in Jetses' *Fibel* onderzocht. Welke artistieke middelen gebruikte Jetses om de afbeeldingen voor dit schoolboek – getekend in *Jugendstil* – te maken?

Op basis van brieven en andere documenten uit het staatsarchief Bremen en bronnen in Jetses' schetsarchief te Groningen wordt de totstandkoming van de *Bremer Fibel* gereconstrueerd. Allereerst wordt in dit artikel ingegaan op het eerste leesonderwijs. Daarna komt de ontstaansgeschiedenis en de educatieve context van de *Bremer Fibel* aan de orde. Daarna wordt de vraag beantwoord hoe Jetses deze opdracht verwierf en hoe hij zijn artistieke kennis en vaardigheden toepaste op de illustraties van de *Fibel*. Vervolgens wordt bekeken in hoeverre de eisen van de reformpedagogiek – met in het kielzog daarvan de ideeën van de *Jugendstil* – zijn terug te vinden in de vormgeving van het schoolboek. Tot slot wordt de vraag beantwoord wat Jetses' aandeel was in de kennisoverdracht van de vaardigheid van het leren lezen bij leerlingen in de eerste klas van het primair onderwijs (tegenwoordig groep 3).

Al sinds de negentiende eeuw wordt (proto-)wetenschappelijk onderzoek verricht naar het aanvankelijk leesonderwijs, de leermiddelen waarmee kinderen leren lezen. Het gaat met name om onderzoek naar de wijze waarop beginnende lezers het alfabet leren, woorden herkennen en uiteindelijk vlot technisch

7 Voor dit artikel is gebruik gemaakt van het exemplaar in het depot van het Schulmuseum Nordwürttemberg in Kornwestheim, bij Stuttgart. *Bremer Fibel*. Bremen [1905]. Schulmuseum Nordwürttemberg, Kornwestheim Duitsland, Inv.nr. 1995/55.

8 De auteurs spraken op het 15th International Symposium on School Life and School History Museums & Collections in Ljubljana (2013) met elkaar over Jetses' band met Duitsland. Dit was de aanleiding voor een onderzoek naar Jetses' verblijf in Bremen. Het Schulmuseum te Kornwestheim heeft een collectie van circa 1200 schoolboeken voor het eerste leesonderwijs, waaronder de *Bremer Fibel* (zie ook noot 6). Met uitzondering van de Groninger Archieven is de door Jetses' geïllustreerde *Fibel* in geen enkele collectie van een Nederlandse universiteits- of instellingsbibliotheek openomen.

9 Zie over illustraties en het aanvankelijk leesonderwijs in Duitsland: Gisela Teistler, 'Unser Kaiser, Unser Führer, Unser Freund', in: Arnold Grömminger (red.), *Geschichte der Fibel*. Frankfurt/Berlin/Bern: Peter Lang, 2002, 137-169; Arnold Grömminger & Horst Schiffler, 'Die Funktion der Illustration in der Geschichte der Fibel', in: Arnold Grömminger, *Geschichte der Fibel*, 77-97; Hanna Pöggeler, 'Sinn und Gestaltung der Fibelillustration', in: Markus May & Robert Schweitzer, *Wie die Kinder lesen lernten. Die Geschichte der Fibel*. Stuttgart: Die Landesbibliothek, 1984², VIII-XIII.

leren lezen en teksten inhoudelijk kunnen begrijpen.¹⁰ Kortom, elke nieuwe generatie didactici, pedagogen, onderwijskundigen en taalwetenschappers verricht onderzoek naar het eerste leesonderwijs.¹¹ Oók de illustraties spelen een toonaangevende rol: leren lezen gaat niet alleen om lezen, luisteren en uitspreken, maar óók om kijken. Kunstenaarsvaardigheden spelen een belangrijke rol bij het creëren van beelden met een pedagogisch-didactisch oogmerk. De afbeeldingen dienen niet alleen fraai te zijn, maar ze moeten ook begrepen kunnen worden door de gebruikers, jonge schoolkinderen. In dit artikel staat de casus Cornelis Jetses centraal, naast J.H. Isings (1884-1977) en M.A. Koekkoek (1873-1944) was hij de bekendste twintigste-eeuwse onderwijsillustrator van Nederland.¹²

De ontstaansgeschiedenis en de educatieve context van de *Bremer Fibel*

Jetses studeerde in Groningen aan Academie Minerva, in Amsterdam aan de Rijksakademie van beeldende kunsten en in Bremen aan de *Kunstgewerbeschule*. Hij kreeg dezelfde opleiding als een 'vrije kunstenaar'. De kennis en vaardigheden die hij aan deze onderwijsinstellingen verwierf, zette hij in bij het maken van zijn onderwijsillustraties. Deze beelden moesten voldoen aan zowel de didactische eisen als de artistieke van de tijd waarin hij ze ontwierp. Hoe dit tweesporige proces in Duitsland verliep, wordt hieronder beschreven.¹³

Sinds 1871 maakte de Vrije Hanzestad Bremen deel uit van het nieuwe *Deutsche Kaiserreich*, samen met drieëntwintig andere deelstaten, twee Hanzesteden, het *Reichsland* Elzas-Lotharingen en later de Duitse koloniën. Hoe was het onderwijs in het keizerrijk geregeld? Onder welke rechtsbevoegdheid viel

10 Wendelin Sroka, 'Fibeln und Fibel-Forschung in Europa – Eine Annäherung', in: *Bildung und Erziehung*, Band 64, Deel 1 (maart 2011), 27.

11 Zie voor Nederland: Hilda Amsing, 'Leesdidactiek met eeuwigheidswaarde', in: *boom roos vis. Over leren en leesplezier*, Dordrecht: Nationaal Onderwijsmuseum, 2021, 9-13; Sjak Rutten, *De leesvader van Nederland. Frater Caesarius Mommers en zijn betekenis voor het leesonderwijs*. Amsterdam 2019; Ger Janssen, *Ik ben van boom roos vis. Over leren lezen*. Tilburg: Zwijsen, 2017, 12-96; Wiep van der Schoot, *Lezen van een plankje. Twee eeuwen aanvankelijk lezen*. Rotterdam: Nationaal Schoolmuseum, 1995; M.M. Voortman, *De geschiedenis van de didactiek van het aanvankelijk leesonderwijs in Nederland tot 1960*. Enschede: s.n., 1977.

12 Zie over schoolkinderen en afbeeldingen onder andere: D.P. Snoep & J.J. Heij (red.), *De geschiedenis gekleurd. Historie-schoolplaten J.H. Isings*. Utrecht/Assen: Centraal Museum/Drents Museum, 1982; J.A. Niemeijer, *J.H. Isings – Historieschilder en illustrator*. Kampen: Kok, 2000; Maartje Brattinga & Jacques Dane, *In sloot en plas. Leven en werk van illustrator M.A. Koekkoek (1873-1944)*. Kampen: Omniboek, 2011.

13 Zie hierover ook: Strauß, 'Cornelis Jetses. Porträt eines Künstlers', 123-148.

het schoolwezen in deze federale *Staatenbund*? De Duitse grondwet bevatte geen bepalingen over dit onderwerp: de afzonderlijke deelstaten waren zelf verantwoordelijk voor de inrichting van het onderwijs. Anders dan in Nederland, waar het onderwijs al vanaf het begin van de negentiende eeuw vanuit de nationale overheid werd geregeld, bepaalden de deelstaten niet alleen de organisatie, maar tevens de inhoud, door onder meer verplichte leerplannen vast te stellen.¹⁴

Schoolboeken, zoals de *Fibeln* – de boekjes voor het aanvankelijk leesonderwijs – werden in het keizerrijk aan een strenge controle onderworpen. De afzonderlijke deelstaten hadden elk hun eigen wettelijke regelgeving. In sommige staten beperkten de *Bildungsministerien* (onderwijsministeries) zich tot het onderzoeken en goed- of afkeuren van schoolboeken. In andere staten waren de ministeries tevens opdrachtgevers en/of uitgevers. Elke deelstaat had z'n eigen schoolboeken.¹⁵

In de Vrije Hanzestad Bremen werd het onderwijs vanaf 1820 gecontroleerd door het *Scholarchat* (schooltoezicht). In 1854 werd dit toezicht verder uitgebreid met het goedkeuren van nieuwe schoolplannen en schoolboeken.¹⁶ Tijdens de totstandkoming van de *Bremer Fibel* in 1904-1905 werd deze taak uitgevoerd door de *Senatskommission für das Unterrichtswesen* (Senaatscommissie voor het onderwijs).¹⁷

Uit de bronnen over de *Bremer Fibel* komt naar voren, dat de besluiten van de Senaatscommissie over dit schoolboek zorgvuldig werden voorbereid door de *Schulrat* – een ambtenaar van het Bremer onderwijsministerie – en de schoolinspecteur voor het lager onderwijs.¹⁸

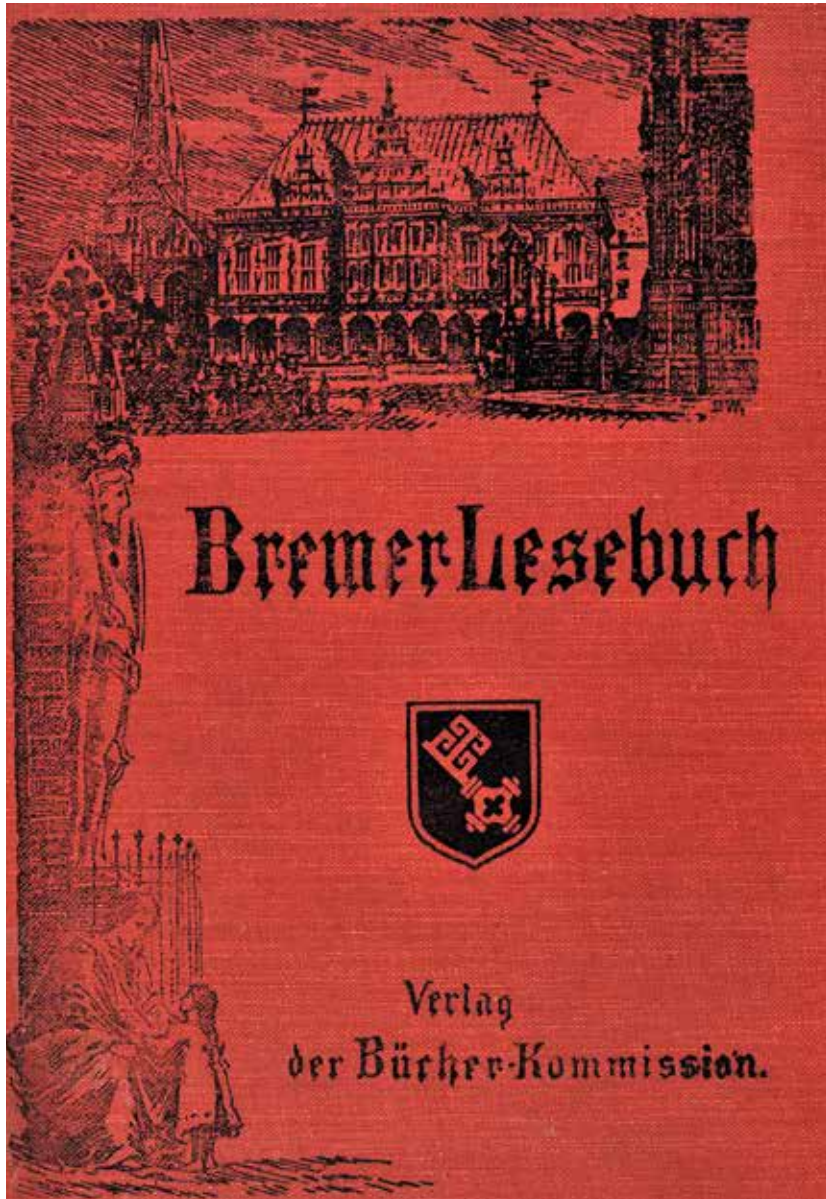
14 Gert Geißler, *Schulgeschichte in Deutschland. Von den Anfängen bis in die Gegenwart*. Frankfurt/Berlin/Bern: Peter Lang, 2013², 185.

15 Het koninkrijk Württemberg bijvoorbeeld had sinds 1852 eigen *Fibeln* voor het protestants-christelijk en rooms-katholiek volksonderwijs. Zie: Irmgard Sedler, *Schulmuseum Nordwürttemberg Raum 1 – Geschichte der Schulbildung in Württemberg*. Kornwestheim: Museen der Stadt Kornwestheim, z.j. [2009], 15.

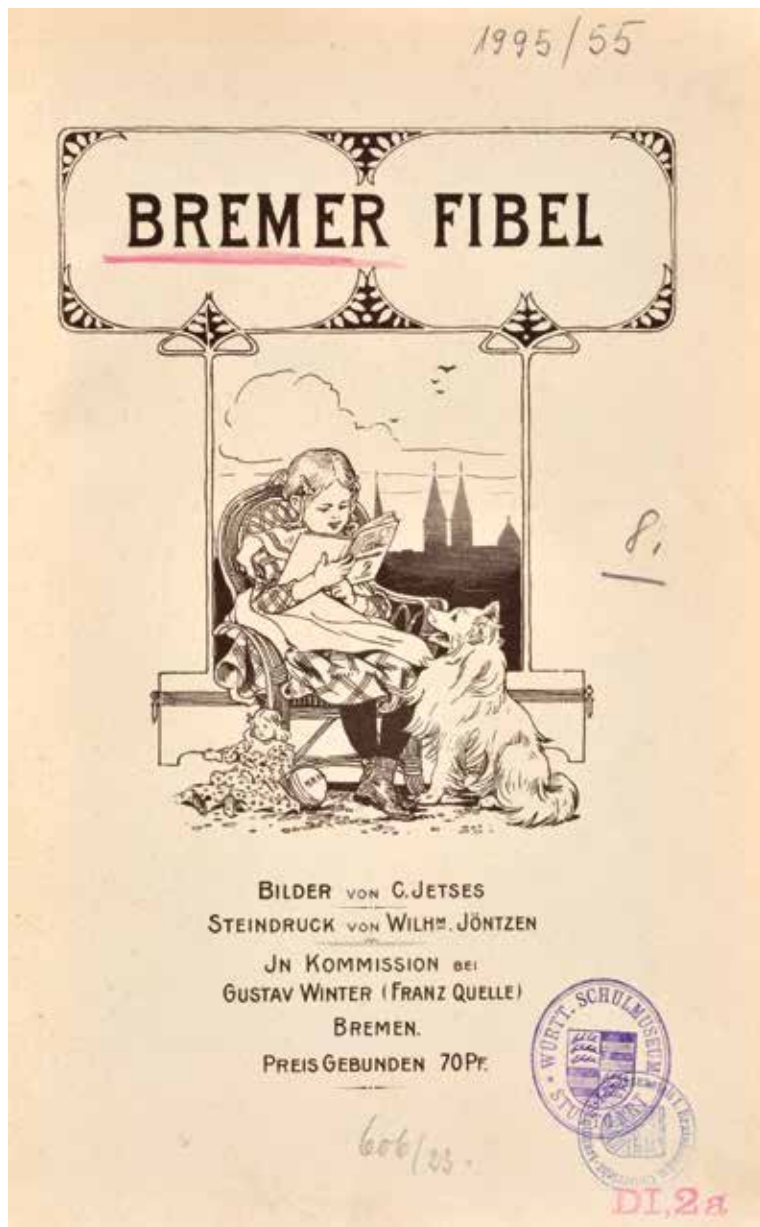
16 *Gesetzblatt der Freien Hansestadt Bremen, 1854*. Bremen 1855, 47 [Met bijlage mededelingen overheidsinstanties in 1854.]. Zie verder: Karin Hackel, "Geschärfte Aufforderung für den regelmäßigen Schulbesuch". Der Aufbau der staatlichen Schulverwaltung 1801-1893', in: Kurt Lammek & Beate Ramm, *Geh zur Schul und lerne was. 150 Jahre Schulpflicht in Bremen 1844-1994*. Bremen: Hauschild Verlag, 1994, 69.

17 Zie: Hackel, 'Geschärfte Aufforderung', 73, voetnoot 21.

18 Staatarchiv Bremen (StAB), Sign. 4.36-882: Lesebücher für die stadtbremischen Schulen. Stellungnahme des Schulinspektors Johann August Köppe zu einem Brief des Rektors der Rembertischule und Mitglied der Bücherkommission, Johann Hermann Heinrich Schäfer an Senator Dr. Carl Jasper Oelrichs, Mitglied der Kommission des Unterrichtswesens von 25. August 1903, 23-12-1903.

Figuur 1. Omslag van het *Bremer Lesebuch*. Aan de linkerkant is de titel omrand door een afbeelding van het standbeeld van Roland van Bremen, symbool van de stedelijke vrijheid. Aan de bovenrand bevindt zich een afbeelding van het Bremer stadhuis. Naast het stadhuis staat het wereldberoemde beeld van de *Bremer Stadtmusikanten*, naar het bekende sprookje van de gebroeders Grimm. Collectie Schulmuseum Nordwürttemberg, Kornwestheim, Duitsland [inv.nr. 1995/55]

Figuur 2. De titelpagina van het *Bremer Lesebuch* vermeldt *Bremer Fibel* – een *Fibel* is een schoolboek voor het aanvankelijk leesonderwijs. Dit boek was het enige leermiddel dat van 1906 tot in de jaren twintig van de vorige eeuw was goedgekeurd voor het lager onderwijs in de Hanzestad. Op de titelpagina worden niet de auteur of de uitgever genoemd, maar de kunstenaar die de illustraties voor de *Fibel* maakte: de Nederlander Cornelis Jetses. Collectie Schulmuseum Nordwürttemberg, Kornwestheim, Duitsland

De Bremer Bücherkommission

In Bremen was een organisatie actief die lesmateriaal voor de plaatselijke lagere scholen samenstelde en uitgaf: de *Bremer Bücherkommission*.¹⁹ Deze commissie was rond 1830 opgericht door onderwijzers om de *Sterbe- und Witwenkasse für Verlassene* [Overlijdens- en weduwefonds voor achtergebleven familieleden] van overleden onderwijzers financieel te ondersteunen door het schrijven en uitgeven van schoolboeken. Het eerste boek, gepubliceerd in 1833, was een liedboek. Vanaf 1858 werden er ook *Fibeln* uitgegeven.²⁰

Tot de ontbinding in 1946 bestond de *Bremer Bücherkommission* uit vier tot tien leerkrachten, die op vrijwillige basis aan de schoolboeken werkten. In de regel werden deze dan voor het drukken voorgelegd aan de *Scholarchat*, die de commissieleden toestemming verleende voor gebruik in het klaslokaal. Deze procedure had al snel groot succes: rond 1900 werden praktisch alle leerboeken die in de lagere scholen van Bremen werden gebruikt door de *Bücherkommission* geschreven.²¹ Uit het onderwijsveld klonken indertijd wel kritische geluiden over de pedagogische en didactische uitgangspunten die ten grondslag lagen aan de boeken van de *Bücherkommission*. De *Schreib-Lese-Fibel* van 1895 bijvoorbeeld werd rond de eeuwwisseling als 'conventioneel' en in sommige gevallen zelfs als *altbacken* [ouderwets] aangemerkt. Onderwijsvernieuwingen, vooral afkomstig vanuit de *Reformpädagogik*, werden slechts langzaam, voor sommige critici te langzaam, in de schoolboeken verwerkt.

Naast de povere didactisch-pedagogische afstemming bekritiseerde de Bremer onderwijsgemeenschap vanaf 1890 ook de monopoliepositie van de *Bücherkommission*. Het hoofd van de school aan de Nordstraße in de stad noemde de organisatie een *Firma*, een bedrijf.²² De Bremer onderwijzer en reformpedagoog Fritz Gansberg (1871-1950) wees in 1905 in zijn pamflet *Fibelleid und Fibelfreud* [Fibelverdriet en Fibelvreugd] erop, dat naar aanleiding van zijn in het Duitse taalgebied als voorbeeldig beschouwde schoolboek *Bei uns*

19 Zie: Hinrich Wulff, *Geschichte und Gesicht der bremischen Lehrerschaft. Gestalten und Generationen aus hundert Jahren (1848-1948). Ein Beitrag zur Geschichte der deutschen Volksschule* [Band 1]. Bremen: Krohn, 1950, 80-88.

20 Wulff, *Geschichte und Gesicht*, 85.

21 Zie: Wulff, *Geschichte und Gesicht*, 82; Ulla M. Nitsch, 'Unterrichtspflicht und Pflichtschule 1844-1900', in: Kurt Lammek & Beate Ramm (red.), *Geh zur Schul und lerne was. 150 Jahre Schulpflicht in Bremen 1844-1994*. Bremen: Verlag H.M. Hauschild, 1994, 88. Wulff stelt vast dat rond de eeuwwisseling geen van de bekende Bremer aanhangers van de reformpedagogiek lid was van deze instelling.

22 Dit was Heinrich Lüdemann. In 1894 gaf hij een lezing voor de Bremer Lehrerverein met als titel 'Das Monopol der Firma Bücherkommission und die Bremer Volksschule'. Zie: Wulff, *Geschichte und Gesicht*, 87.

zu Hause, de *Bücherkommission* nieuwe *Fibeln* alleen uit bestaande literatuur samenstelde in plaats van een nieuwe te maken. Sarcastisch voegde hij hier aan toe, dat dit voor '[...] voor de bestwil van de jeugd [is]! En voor het spekken van het weduwenfonds!'; waarmee hij verwees naar de reden van het financiële gewin van de *Bücherkommission*.²³

Jetsets' werkzaamheden voor de *Fibel*

Uit de beschikbare bronnen over de ontstaansgeschiedenis van de *Bremer Fibel* valt niet meer op te maken wie de teksten schreef. Eén conceptversie van de titelpagina vermeldt de naam van F. Lühwing, indertijd leraar aan de Remberti-school.²⁴ Hoogstwaarschijnlijk was hij de redacteur.²⁵ Het is niet duidelijk wanneer het project begon. De oudst bewaard gebleven brief is van 25 augustus 1903.²⁶

Uit de bronnen blijkt dat de *Bücherkommission* oorspronkelijk van plan was de critici van de *Schreib-Lese-Fibel* te benaderen: Aangezien 'de critici ons schoolboek [de *Schreib-Lese-Fibel* van 1895, LS/JD] niet geheel onterecht juist vanwege de eerste lesjes hebben aangevallen' en 'de onderwijzers van de lagere klassen het met deze kritiek eens [waren]', heeft Johann Hermann Heinrich Schäfer in juni 1904 namens de *Bücherkommission* een verzoek ingediend om direct aan het begin van de *Fibel* zelfstandige naamwoorden met kleine letters te mogen gebruiken – wat het leren lezen voor de kinderen eenvoudiger zou maken – en ze dus wat spelling betreft incorrect te mogen schrijven.²⁷ (In de officiële Duitse taal worden alle zelfstandige naamwoorden met een hoofdletter geschreven.)

Als reden voor bovenstaand verzoek werd opgegeven, dat hierdoor de moeilijkheden bij het leren lezen tot een minimum zouden worden beperkt

23 Fritz Gansberg, *Fibelleid und Fibelfreud. Eine Begleitschrift zu der Fibel für Stadtkinder, Bei uns zu Haus*. Leipzig: Voigtländer, 1905, 16. In 1905 had de Senatskommission für das Unterrichtswesen Gansbergs verzoek om goedkeuring van zijn *Fibel* voor gebruik in de Bremer lagere scholen afgewezen. Zie hierover: Nitsch, 'Unterrichtspflicht und Pflichtschule', 88; StAB 4,36-902: Lehrbücher für die Volksschulen der Stadt Bremen und des Landgebiets. Brief Fritz Gansberg aan die Behörde für das Unterrichtswesen, 22-02-1905.

24 Dit verwijst naar Heinrich Friedrich Conrad Lühwing, lid van de Bremer *Bücherkommission* van 1882-1906. Met dank aan Anna Czech, Staatsarchiv Bremen, 9 augustus 2016. Zie ook: Wulff, *Geschichte und Gesicht*, 82.

25 Deze variant van het titelblad is afgedrukt in: Niemeijer, *De Wereld van Cornelis Jetsets*, 189.

26 Zie: StAB, Sign. 4,36-882. Brief von J. H. H. Schäfer aan Oelrichs, 25-08-1903.

27 Zie: StAB, Sign. 4,36-882. Brief von J. H. H. Schäfer aan Oelrichs, 29-06-904. Uit de brief blijkt dat het eerste deel van de *Fibel* nog niet was voltooid.

– tijdelijk leren de schoolkinderen alleen de kleine letters – en dat zelfstandige naamwoorden gebruikt kunnen worden om de ‘[...] leesstof in de [dagelijkse] context [van het schoolkind] te plaatsen’ om zo ‘het [echte] leven in de eerste lessen te brengen’, waardoor het nadeel van het gebruik van verkeerd gespelde woorden zou worden ondervangen.²⁸ Daarnaast probeerde de *Bücherkommission* meer *Lesestücke* (verhaaltjes) in de *Fibel* op te nemen over ‘gebeurtenissen uit het leven van het kind en zijn of haar directe omgeving’; hiermee zou voldaan worden aan de eisen van de Reformpedagogiek. Daarom schreef men zelf teksten, omdat de uitgever er niet in geslaagd was voldoende geschikte verhaaltjes te vinden.²⁹

Het gebruik van kleine letters bij zelfstandige naamwoorden werd door de commissie afgewezen, omdat in een ‘officieel voorgeschreven schoolboek’ geen ‘fouten mogen worden ingevoerd’.³⁰ Bovendien ging – en gaat – het bij aanvankelijk leesonderwijs expliciet om het ‘leren lezen’ en dit kon niet plaatsvinden zonder de ‘technische praktijk’ van het leesonderwijs.³¹ De vertegenwoordigers van de overheid waren er niet van overtuigd dat een dergelijk (foutief) gebruik van zelfstandige naamwoorden ervoor zou zorgen dat de lesstof niet ‘geestdodend’ zou zijn.³²

De leden van de *Schulrat* baseerden hun kritiek op de traditionele methodologie van de *Fibeln*: de ‘zuivere schrijf-leesmethode’ waarop de vorige Bremer *Fibeln* waren gebaseerd. Het voornaamste kritiekpunt was dat de *Bücherkommission* reformpedagogische ideeën overnam: deze had in hun ogen geen traditie in Noordwest-Duitsland. De ‘zuivere schrijf-lees-methode’ had dat wel: zij was sterk verbonden met de streek rond Bremen. Een lid van

28 Zie: StAB, Sign. 4,36-882. Brief van J. H. H. Schäfer aan Oelrichs, 29-06-1904.

29 StAB, Sign. 4,36-882. Brief van J. H. H. Schäfer aan Oelrichs, 26-01-1904. ‘Geschikte verhaaltjes’ zijn verhalen die kinderen graag lezen. In Nederland introduceerden de onderwijzers en reformpedagogen Jan Ligthart en Hindericus Scheepstra, de geestelijke vaders van het leesplankje *aap noot mies*, verhalen voor beginnende lezertjes die leuk en spannend waren. De iconische kleuters Ot en Sien speelden daarin de hoofdrol. Niet voor niets noemden ze die boekjes ‘door-ren-boekjes’: verhalen die je, als je eraan begon, meteen wilde uitlezen. Leesbevordering en uitbreiding van de woordenschat waren het doel van deze ‘door-ren-boekjes’. Zie: Jacques Dane, ‘Elke generatie lezertjes worstelt met leesplezier’. Onderwijsblog *NRC/Handelsblad*, 16-10-2020 [online: <https://www.nrc.nl/nieuws/2020/10/16/elke-generatie-lezertjes-worstelt-met-leesplezier-a4016278?t=1644578325>].

30 StAB, Sign. 4,36-882. Mededeling van *Schulrat* Sander m.b.t. een verzoek van J. H. H. Schäfer, 28-07-1904.

31 StAB, Sign. 4,36-882. Mededeling van schoolinspecteur J. A. Köppe m.b.t. een verzoek van J. H. H. Schäfer, 15-07-1904.

32 StAB, Sign. 4,36-882. Brief van J. H. H. Schäfer aan Oelrichs, 29-06-1904.

de *Schulrat* eiste dat de *Fibel* zou worden aangevuld met levendige lessen en het gebruik van schoolwandplaten.³³

Een ander kritiekpunt was de inhoud van de leesstukjes, zoals blijkt uit de volgende verklaring van *Schulrat* Ferdinand Sander:

[...] [Ik kan] het niet eens zijn met het onlangs in Bremen meermalen tot uitdrukking gebrachte oordeel, dat het beter en juist is de kinderen in de meest alledaagse gebeurtenissen van het stedelijke straatleven en de naaste huiselijke kring te houden [...]. Deze mening is mijns inziens een volkomen miskenning van het beroemde pedagogische aanschouwingsprincipe³⁴, als men meent de kleintjes te moeten interesseren met zaken die zij elke dag tegenkomen [...].³⁵

Uit het hierboven geschetste wordt duidelijk dat de poging van de *Bücherkommission* om haar critici de hand te reiken en hun reformpedagogische ideeën in het manuscript van de *Bremer Fibel* te verwerken, in conflict kwam met de onderwijsautoriteiten – de *Schulrat* –, voor wie deze vernieuwingen te ver gingen. Wanneer men de teksten van de *Bremer Fibel* bekijkt, lijkt de *Senatskommission für das Unterrichtswesen* grotendeels de overhand te hebben gehad, aangezien de *Bremer Bücherkommission* zich op alle geschilpunten neerlegde bij het oordeel van de onderwijsautoriteiten.

Niettemin zijn de reformpedagogische ideeën in niet onbelangrijke mate tóch terug te vinden in de *Bremer Fibel*. Dit komt omdat de *Bücherkommission* de Nederlandse illustrator Cornelis Jetses in de arm nam. Jetses' opleiding en werk als lithograaf, zijn artistieke vorming en zijn reeds opgedane ervaring als illustrator van schoolboeken waren de factoren die ertoe bijdroegen, dat hij de opdracht kreeg de *Bremer Fibel* te illustreren.

33 De schrijf-lees methode werd medio negentiende eeuw ontwikkeld. Kinderen leerden tegelijkertijd lezen en schrijven, wat een vooruitgang was ten opzichte van vroegere methoden. Bij de 'zuivere schrijf-leesmethode' [*reinen Schreiblesemethode*], in tegenstelling tot de 'gemengde schrijf-leesmethode' [*gemischten Schreiblesemethode*], krijgen de leerlingen aanvankelijk alleen schrijffletters aangeleerd. Zie: H. Kolar, 'Fibel', in: Ernst M. Roloff & Otto Willmann (red.), *Lexikon der Pädagogik* [Erster Band]. Freiburg im Breisgau: Herdersche Verlagshandlung, 1913, 1293 e.v.

34 Naast grammaticale vorming gaat (lees-)onderwijs ook over 'aanschouwing': kinderen laten zien – maar ook ruiken en voelen –, hoe de wereld eruit ziet. Zie: M.J. Verheyen, 'Aanschouwing', in: R. Casimir en J.E. Verheyen, *Paedagogische Encyclopaedie*. Aflevering 2. Groningen/Batavia/Antwerpen: De Sikkell, z.j. [1939], 9-17.

35 StAB, Sign. 4.36-882. Mededeling van *Schulrat* Sander m.b.t. een verzoek van J. H. H. Schäfer, 24-03-1905.

Cornelis Jetses en de *Bremer Fibel*

Het is niet bekend hoe het contact tussen Jetses en de *Bücherkommission* tot stand kwam; in de vroegste bronnen komt zijn naam niet voor. Verzocht Jetses zelf om deze opdracht? Benaderde de organisatie hem op aanbeveling van derden?³⁶ Of was het succes van Jetses' onderwijsillustraties in Nederland indertijd al bekend onder de Bremer onderwijzers? Hierop geven de bronnen geen antwoord.

Evenmin is het niet mogelijk vast te stellen wanneer de concrete samenwerking tussen de *Bücherkommission* en de onderwijsillustrator begon. Jetses noteerde zijn afspraken vaak op een kalender. Bij 25 januari 1904 staat vermeld: 's avonds Schäfer' – het kan bijna niet anders dan dit Johann Hermann Schäfer was, lid van de Bremer *Bücherkommission*.³⁷ De vroegste verwijzing naar de beoogde illustraties staat in een brief van 29 juni 1904 van de *Bücherkommission* aan de *Senatskommission*: het werk aan de *Fibel* zal '[...] veel tijd vergen, vooral vanwege [...] de talrijke illustraties'.³⁸

Begin september 1904 begon Jetses aan zijn tekenopdracht. Hieraan werkte hij, met enkele onderbrekingen, minstens tot het einde van het jaar.³⁹ Tegelijkertijd werkte hij aan andere projecten, zoals bijvoorbeeld aan de illustraties voor de Nederlandse lesmethode *Nog bij moeder*, uitgekomen bij Groningse onderwijsuitgeverij J.B. Wolters.⁴⁰ Uit de kalendergegevens blijkt tevens dat Jetses aan het begin van zijn tekenwerk voor de *Bremer Fibel* een bezoek bracht aan het schoolmuseum van de *Bremischen Schulvereins*.⁴¹ Door de daar

36 Een mogelijke kandidaat is de Bremer kunstenaar Arthur Fitger voor wie Jetses werkte en die als lid van talrijke verenigingen veel contacten in Bremen had. Zie: Wolfgang J. Türk, 'Arthur Fitger (1840-1909). Ein Bremer Maler des Späthistorismus', in: Landesmuseum für Kunst- und Kulturgeschichte Oldenburg [e.a.], *Historismus in Nordwestdeutschland*. Oldenburg: Isensee Verlag, 2001, 128-147.

37 Archief Cornelis Jetses Stichting [ACJS], Groningen. Kalender Cornelis Jetses 1904, vermelding 25-01-1904.

38 StAB, Sign. 4,36-882: Brief van J. H. H. Schäfer aan *Senator* C. J. Oelrichs, 29-06-1904.

39 Zie: ACJS, Jetses' kalender 1904. Mededeling 03-09-1904 en 19-12-1904. Op deze data werd het begrip 'fibel' respectievelijk voor de eerste en de laatste keer genoteerd.

40 De vier deeltjes tellende lesmethode *Nog bij moeder* van Lighthart en Scheepstra verscheen in de periode 1904-1905; zie ook ACJS, Jetses' kalender 1904, vermeldingen op 19, 21, en 24 september 1904.

41 ACJS, Jetses' kalender, 04-09-1904. Het *Schulmuseum*, opgericht op initiatief van de Bremer Schoolvereniging, werd in november 1902 geopend. Zie StAB, Sign. 4,36-150. *Schulmuseum*. Brief van H. Walter aan *Senator* Diedrich Ehmck, 17-11-1902.

aanwezige omvangrijke verzameling *Fibeln* uit het Duitse keizerrijk kreeg hij een idee wat er van hem werd verwacht.⁴²

De leden van de *Bücherkommission* wilden de *Fibel* pas laten illustreren nadat hun plan officieel was goedgekeurd. Wegens tijdgebrek was dit niet mogelijk.⁴³ De organisatie stond Jetses daarom toe nog voor de definitieve goedkeuring met zijn werk te beginnen. Dit leverde tijdens de totstandkoming soms praktische problemen op. Toen de commissie gevraagd werd om het woord *Oma* – indertijd alledaagse Duitse spreektaal; de formele spelling was *Großmutter* – uit de *Fibel* te schrappen, omdat dit woord in die tijd niet in de officieel geschreven taal werd gebruikt, pleitte Schäfer voor het behoud ervan in de tekst, omdat het ‘desbetreffende plaatje [...] de kinderen een Oma in een leunstoel bij de oven toont’ en daarom niet zomaar kon worden weggelaten.⁴⁴ Desalniettemin werd ‘Oma’ in de tekst verwijderd, terwijl de illustratie zelf ongewijzigd bleef en bij de letter O van *Ofen* (oven) werd geplaatst (zie Figuur 3).⁴⁵

Niet alleen het manuscript, maar ook de illustraties werden ter goedkeuring aan de *Schulrat* van Bremen voorgelegd. Dit werd gedaan aan de hand van de eerste zestien bladzijden van een drukproef van de *Fibel*.⁴⁶ Er zijn geen reacties op deze proefillustraties bekend. Een vergelijking tussen de drukproef uit 1905 en de uiteindelijke publicatie van de *Fibel* in het voorjaar van 1906 laat zien, dat er geringe wijzigingen in de illustraties zijn aangebracht; zo werd een kat dunner en Jetses tekende zwarte vlekken op de vacht.⁴⁷ Daarnaast werden de posities van afzonderlijke illustraties in de *Fibel* gewijzigd. Op de eerste bladzijde bijvoorbeeld, werd de afbeelding van de ulanen – lichtbepapende bereden soldaten – vervangen door een klokkenmaker (zie Figuur 10). De ulanen werden achterin het boek geplaatst.⁴⁸

42 Het *Schulmuseum* beschikte over een collectie van destijds gebruikte leermiddelen, omdat het ‘een zo volledig mogelijk overzicht wilde geven van het gehele leermiddelenstelsel van heden [...]’. Zie: StAB, Sign. 4,36-150. Schulmuseum. Zie ook: H. Walter, ‘Schulmuseum’, in: *Bremer Schulblatt* Nr. 10 (15-07-1902), 86.

43 Oorspronkelijk was de *Bücherkommission* van plan de *Fibel* in het begin van het schooljaar 1905/06 te introduceren. Aangezien echter pas in april 1905 definitief werd beslist of twee teksten in de *Fibel* zouden blijven, werd de invoering ervan met een jaar uitgesteld. Zie: StAB 4,36-882. Brief van J. H. H. Schäfer aan C. J. Oelrichs, 03-02-1905. Zie tevens *Briefentwurf* van C. J. Oelrichs aan J. H. Schäfer, 17-04-1905.

44 StAB, Sign. 4,36-882: Brief van J. H. H. Schäfer aan *Senator* C. J. Oelrichs, 15-02-1905.

45 *Bremer Fibel*, 16.

46 StAB, Sign. 4,36-882, brief van J. H. H. Schäfer aan *Senator* C. J. Oelrichs, 10-06-1905 en het bijgesloten boekje met de eerste 16 bladzijden van de *Bremer Fibel*, z.j.[1905].

47 *Bremer Fibel*, 14.

48 *Bremer Fibel*, 1.

16.

O v. O v.
 Ofuu. Ol.
 Öfuu. Öfu,
 wir fu fuu wir
 niuu Ofuu?
 wir fuizuu niu,
 wir foluu Ol.

Figuur 3. Het woord *Oma* werd uit de tekst geschrapd, omdat het spreektaal was en niet in het officiële Duits thuishoorde. De door Jetses gemaakte afbeelding met de oma kon wel behouden worden, omdat ze naast een oven (*Ofen*) zit. Collectie Schulmuseum Nordwürttemberg, Kornwestheim, Duitsland

De artistieke vormgeving van de *Bremer Fibel*

Aan de hand van drie voorbeelden wordt hieronder aangetoond hoe Jetses met behulp van zijn kunstacademische opleiding en zijn ervaring als kunstenaar erin slaagde de illustraties van de *Bremer Fibel* zo vorm te geven, dat ze in de klas gebruikt konden worden. In onderwijstijdschriften van rond 1900 zijn tamelijk veel artikelen opgenomen over lesmethodes voor het aanvankelijk leesonderwijs. Opmerkelijk is dat de auteurs, onder wie veel reformpedagogen, zich met zowel didactisch-pedagogische kwesties als de artistieke vormgeving bezighielden: 'het eerste leerboek van het kind'⁴⁹ moest 'door kunstzinnige versiering een prentenboek worden [...] dat in staat was het gevoel voor schoonheid te wekken en te voeden'.⁵⁰ Tegelijkertijd was het belangrijk de kinderen kennis te laten maken met een 'goed boek'; een *Fibel* mocht geen *Schundliteratur* zijn [smakeloos boekje, LS/JD].

Het ontwikkelen van schoonheidsgevoel was geen exclusief reformpedagogische eis. Tezelfdertijd probeerden de vertegenwoordigers van de *Jugendstil*-beweging met hun ontwerpen voor alledaagse voorwerpen het bestaan van de mensheid tot een *Gesamtkunstwerk* [totaalkunstwerk, LS/JD] te maken. Het doel hiervan was de dagelijkse leefwereld van de mensen te 'esthetiseren' – mooier en aantrekkelijker te maken –, zodat hun leven positief beïnvloed zou worden.⁵¹ De Engelse schilder Lucy Orrinsmith (1839-1910), lid van de *Arts and Crafts*-beweging, formuleerde dit in 1878 als volgt: '[...] we might almost lead ourselves to believe that it would be impossible to commit a mean action in a gracefully furnished room'.⁵²

49 K. Schöbi, Zur Illustration der Fibel, in: *Pädagogische Blätter. Organ des Vereins katholischer Lehrer und Schulmänner der Schweiz und des schweizerischen katholischen Erziehungsvereins*. Nummer 11 (15-03-1907), 169-177.

50 Kolar, 'Fibel', 1297.

51 Zie: Beate Nagel, 'Einleitung', in: Beate Nagel, *Buchkunst des Jugendstils – Einband und Illustration*. Braunschweig: Universitätsbibliothek Braunschweig, 1994, 5 e.v.. Zie over de betekenis van het begrip *Schönheit* binnen de *Lebensreformbewegung* in de context waarin de *Jugendstil* zich heeft ontwikkeld: Kai Buchholz, 'Begriffliche Leitmotive der Lebensreform', in: Kai Buchholz, Rita Latocha, Holke Peckmann e.a. (red.). *Die Lebensreform. Entwürfe zur Neugestaltung von Leben und Kunst um 1900* [Band 1]. Darmstadt: Häusser, 2001, 42. De term *Lebensreformbewegung* heeft betrekking op uiteenlopende hervormingsbewegingen in verschillende Europese landen aan het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw, die de negatieve kanten van de modernisering in deze landen trachtten te bestrijden door middel van een allesomvattende verandering van de levensstijl van de mens. Zie: Wolfgang R. Krabbe, 'Die Lebensreformbewegung', in: Buchholz, *Die Lebensreform*, 25-29, vooral 25.

52 Lucy Orrinsmith, *The Drawing Room, its Decorations and Furniture*. London: Macmillan, 1878, 8.

De kunstenaars van de *Jugendstil*-beweging richtten zich tevens op de vormgeving van boeken, die door de 'synthese van inhoud en uiterlijke vormgeving' een 'totaalkunstwerk in het klein' moesten worden: *Jugendstil*-boeken kenmerkten zich door 'sierlijke boekdecoraties, schilderachtige illustraties' en een letterontwerp dat overeenkwam met de rest van de boekversiering.⁵³ In hoeverre de eisen van de reformpedagogiek en de ideeën van de *Jugendstil* terug te vinden zijn in de vormgeving van de *Bremer Fibel*, wordt hieronder behandeld.

Jetses tekende zijn illustraties in de typische *Jugendstil*-stijl. In vergelijking met eerdere *Fibeln*, die eenvoudig van vormgeving waren en niet al te rijk geïllustreerd, was Jetses' *Bremer Fibel* voorzien van 53 overvloedig gedetailleerde kleurenlitho's. Het procédé van de chromolithografie bestond al sinds de jaren dertig van de negentiende eeuw, maar werd in het laatste decennium en in het begin van de twintigste eeuw steeds meer door kunstenaars gebruikt om prenten te maken: chromolithografie bood 'praktisch onbeperkte mogelijkheden' en heeft 'de grafische kunst waarschijnlijk het meest aan haar huidige leidende rol heeft geholpen'.⁵⁴

Tegelijkertijd adviseerden vertegenwoordigers van de *Kunsterziehungsbewegung* – een tak van de reformpedagogiek die kunst en opvoeding samenbracht – in de klas gebruik te maken van kleurenlitho's, omdat deze de *Geschmacksbildung* [vorming van esthetisch gevoel, LS/JD] bij kinderen zouden bevorderen,⁵⁵ vooral door hun 'helderheid en levendigheid van voorstelling'.⁵⁶ Aangezien de *Bücherkommission* ernaar streefde de reformpedagogische ideeën over te nemen in de leesmethode en in de tekstinhoud, was het vanzelfsprekend dit soort illustraties te gebruiken voor de *Bremer Fibel*.⁵⁷

53 Nagel, 'Einleitung', 6, 8.

54 Walter Koschatzky, *Die Kunst der Graphik. Technik, Geschichte, Meisterwerke*. Stuttgart/Hamburg/München: Deutscher Taschenbuch Verlag, z.j. [1979], 297.

55 Ina Katharina Uphoff, *Der künstlerische Schulwandschmuck im Spannungsfeld von Kunst und Pädagogik. Eine Rekonstruktion und kritische Analyse der deutschen Bilderschmuckbewegung Anfang des 20. Jahrhunderts*. Berlin: Logos-Verl., 2003, 88.

56 Uphoff (2003), *Der künstlerische Schulwandschmuck*, 87-89. Hoewel de in deze studie gedane constatering betrekking hebben op muurschilderingen in schoolgebouwen die met deze druktechniek zijn vervaardigd, zijn zij ook van toepassing op illustraties in schoolboeken die met dezelfde techniek zijn vervaardigd.

57 Uit de bronnen is het niet mogelijk te bepalen wie bij de vervaardiging van de *Bremer Fibel* deze keuze heeft gemaakt: het kan zowel de *Bremer Bücherkommission*, die Cornelis Jetses juist vanwege zijn vaardigheden op dit gebied als illustrator koos, zijn geweest, als de onderwijsillustrator zelf, die wellicht door zijn ervaring in Nederland op de hoogte was van de populariteit van kleurenlithografie in kunst- en reformpedagogische kringen.

Deze *Fibel* was hetzelfde vormgegeven als een *Jugendstil*-boek voor volwassenen, met kunstig ontworpen vignetten en sierranden, eveneens van de hand van Jetses. Volgens de reformpedagogen was deze decoratie bedoeld om kinderen vanaf het allereerste begin te laten zien hoe een esthetisch vormgegeven boek eruit zag en zo kon 'een straaltje kunst zelfs in het huis van de armsten' gebracht worden.⁵⁸ In vergelijking met zijn ontwerpen voor Nederlandse schoolboeken kan geconstateerd worden dat Jetses voor de *Bremer Fibel* wel *Jugendstil*-elementen heeft gebruikt om artistieke invulling te geven aan de reformpedagogische eisen, maar deze slechts met terughoudendheid heeft toegepast. Het is niet duidelijk waarom dit gebeurde; misschien was het omdat de *Jugendstil*-stroming in 1904 slechts door een klein deel van de bevolking werd omarmd en nog niet was aangeslagen bij het grote publiek.⁵⁹ En aangezien de leden van de *Senatskommission für das Unterrichtswesen* hun goedkeuring moesten geven aan de illustraties van de *Bremer Fibel*, is het mogelijk dat deze terughoudendheid eveneens bedoeld was om de noodzakelijke goedkeuring te verkrijgen.

De motieven van de illustraties

De illustraties van de *Bremer Fibel* zijn in groot formaat, kleurrijk en er is een rijkdom aan details op te zien. Deze illustratie waren indertijd bedoeld om de leerlingen tot kijken en 'vertellen' aan te zetten ('vertel wat er te zien is op de plaatjes'); dit was geheel in lijn met de reformpedagogische ideeën. Op basis van de gebruikte motieven kan geconstateerd worden, dat Jetses in dit opzicht sterk beïnvloed was door reformpedagogische ideeën.

Zo spelen de taferelen zich bijna zonder uitzondering af in de landelijke omgeving van Bremen. Leerkrachten en leerlingen zullen tevergeefs hebben gezocht naar andere buurten, zoals de binnenstad of de huurkazernes waar veel leerlingen woonden die met de *Fibel* leerden lezen. Jetses liet zich inspireren door de omgeving van Schwachhausen en Horn, waar hij zelf woonde.

58 Kolar, 'Fibel', 1301. Voor kinderen uit minder welgestelde gezinnen, was de *Fibel* vaak het eerste en soms het enige kinderboek dat zij bezaten.

59 De Berlijnse ondernemer Rudolf Moos (1866-1951), internationaal bekend van van de schoenenfabriek Salamander, een landelijke winkelketen, speelde een toonaangevende rol in de vroege periode van de *Jugendstil*. Moos was namelijk een belangrijke opdrachtgever van *Jugendstil*-architect August Endell (1871-1925), die vanaf 1908, dus twee jaar na de publicatie van de *Bremer Fibel*, voor de ondernemer diens schoenenzaken ontwierp. Zie: Rudolf Moos, 'Erinnerungen aus meinem Leben', in: Irmgard Sedler, Irmgar, Martin Burkhardt, Liane Strauß & Annemarie Weber (red.), *Im Zeichen des SALAMANDER. Firmengeschichte in Selbstzeugnissen*. Stuttgart: Kohlhammer Verlag, 2014, 259 e.v., 298.

Deze plaatsen behoorden indertijd nog niet tot Bremen en waren rond 1900 grotendeels dorps en landelijk: er stonden naast boerderijen ook villa's met grote tuinen, in de loop van de negentiende eeuw gebouwd door rijke burgers van Bremen, die gerekend werden tot de hogere middenklasse, zoals artsen, rechters, advocaten en hoge ambtenaren.⁶⁰

De taferelen op de illustraties van de *Bremer Fibel* spelen zich meestal af in en rond boerderijen, op akkers en in weilanden, in kleine ambachtelijke werkplaatse, winkels en bij villa's met vaak parkachtige tuinen. De illustraties zijn sterk geromantiseerd: negatieve aspecten van het alledaagse leven, zoals vervuiling, ontberingen of armoede, zijn niet afgebeeld. Dit liep geheel in de pas met de ideeën van de *Lebensreform*-beweging en de reformpedagogiek. Vertegenwoordigers van deze bewegingen bekritiseerden het leven in de grote stad, dat er volgens hen toe leidde, dat mensen ontworteld, geïsoleerd en overbelast raakten en ziek werden.⁶¹ Volgens sommige reformpedagogen zouden kinderen idealiter niet in de eerste plaats aan dit leven moeten worden blootgesteld en in een landelijke, natuurlijke omgeving moeten opgroeien.⁶² Als dit niet mogelijk was, moesten kinderen op zijn minst tegen de gevolgen van het stadse leven – met als kenmerken industrialisatie, verstedelijking en materialisme – worden beschermd. Hoe? Door de natuur in de klas te brengen met behulp van teksten, beelden en andere leermiddelen. In dit opzicht toonden de illustraties van de *Bremer Fibel* aan de leerlingen die in dichtbevolkte wijken van Bremen woonden beelden van een geïdealiseerd en geromantiseerd dorps- en plattelandsleven.⁶³

De leerlingen moesten zich ook kunnen identificeren met de personages en hun verrichtingen, zodat ze meer interesse en plezier zouden krijgen in het leren lezen. Waarschijnlijk besloot Jetses om deze reden slechts enkele volwassenen in zijn illustraties te verwerken. Mannen worden meestal afgebeeld in beroepsactiviteiten – vaak van ambachtelijke aard – zoals een klokkenmaker of een boerenknecht. Vrouwen zijn meestal traditioneel afgebeeld in hun

60 Met dank aan Peter Strothmann van het Schwachhausen-Archiv, Bremen.

61 Zie: Corona Hepp, 'Aus grauer Städte Mauern. Reaktionen auf die junge Großstadt zwischen Abwehr und Begeisterung', Buchholz, *Die Lebensreform*, 83-86, aldaar 84.

62 Hepp, 'Aus grauer Städte Mauern', 85. De term *Natur* wordt in het reformonderwijs in zeer verschillende contexten gebruikt. Zie hierover: Heinz-Elmar Tenorth, 'Natur', in: Wolfgang Klein & Ulrich Schwerd (red.), *Handbuch der Reformpädagogik in Deutschland (1890-1933). Teil 1: Gesellschaftliche Kontexte, Leitideen und Diskurse*. Frankfurt am Main/Bern/Bruxelles: Peter Lang, 2013, 425-448.

63 Tenorth, 'Natur', 441-445. Daarbij gaat Tenorth ook in op het parallel lopen van dit aspect van 'natuur' in de reformpedagogiek met aspecten van het natuurconcept in de *Lebensreform*-beweging.

58.

y i
 y u l. y i e r,
 L u i n e r f u m e r k e n u b
 f u r y i e r z u s p e t
 g u n n e r n. V i n m e r k
 u b u n i n M e r g u n.

Figuur 4. De haas en de egel uit het *Bremer Lesebuch* (p. 58) Collectie Schulmuseum Nordwürttemberg, Kornwestheim, Duitsland

rol als moeder en huisvrouw en veel minder vaak werkend, als bijvoorbeeld winkelbediende of helpster bij de oogst.⁶⁴

De hoofdrolspelers van de illustraties zijn eerder dieren en vooral kinderen. De afgebeelde huisdieren, boerderij- en andere dieren, worden op de illustraties in hun natuurlijke gedrag getoond; in één illustratie – een scène uit het sprookje ‘De haas en de egel’ – vermenselijkte Jetses de twee titelfiguren door ze gekleed te tekenen en op twee benen te laten lopen (zie Figuur 4).⁶⁵

De meisjes en jongens op de illustraties zien er levensecht uit: met de grootste precisie wist Jetses hun houding en gelaatstrekken op het tekenpapier vast te leggen. Deze vaardigheid had Jetses in Nederland al veel succes gebracht, getuige de positieve reacties op zijn kort tevoren verschenen illustraties voor school- en kinderboeken.⁶⁶ De kinderen op de illustraties van de *Bremer Fibel* spelen meestal; overigens met inbegrip van activiteiten die kinderen eigenlijk niet behoren te doen, zoals vechten (zie Figuur 5).⁶⁷ Slechts af en toe nemen zij kleine taken rond het huis op zich, zoals tuinieren of het verzorgen van dieren.

Jetses ging echter niet zo ver dat hij alleen kinderen toonde uit de sociale klassen die zouden overeenkomen met de kleine gebruikers van de *Fibel*, zoals sommige reformpedagogen indertijd bepleitten. Bovendien veroorloofde Jetses zich enkele artistieke vrijheden. Zo rijdt een jongen op een groot hobbelpaard op de binnenplaats van een boerderij; dit speelgoed hoorde eerder thuis in een kinderkamer van een villa. En op dezelfde illustratie staat een levensechte poppenwagen, die als speelgoed niet meteen op een boerderij thuishoorde (zie Figuur 6).⁶⁸

Beeldcompositie

In veel traditionele *Fibeln* die rond 1900 verschenen, stonden gedetailleerde, schilderachtige illustraties afgedrukt die ervoor moesten zorgen dat leerlingen zich tijdens de leesles niet verveelden.⁶⁹ Vanuit pedagogisch oogpunt waren deze afbeeldingen gecompliceerd. Voor de leerlingen was het niet altijd duidelijk welke afgebeelde voorwerpen, personen of handelingen verband hielden

64 *Bremer Fibel*, 32, 11.

65 *Bremer Fibel*, 58.

66 Zie: Rik Vos, ‘Catalogus’, in: Rik Vos & Rudolf Geel, *We hebben ze weer met genoegen bekeken.... Cornelis Jetses, uitgeverij J.B. Wolters en het Nederlandse taalonderwijs*. Assen 1990, 44, 49.

67 *Bremer Fibel*, 37.

68 *Bremer Fibel*, 40. Zie hierover ook: Saskia de Bodt, ‘De dagelijkse omgeving’, in: Saskia de Bodt & Jeroen Kapelle, *Prentenboeken. Ideologie en Illustratie 1890-1950*. Amsterdam/Gent: Ludion, 2003, 149.

69 Geißler, *Schulgeschichte in Deutschland*, 189.

37.

ii

Müßu, Visseluck. Rüssu.
 Linn soßu Lüssu, püssu
 niun Lüssul! Lin Visseluck,
 Visseluck, unnißu, isßu
 us, isßu soßu us.

Figuur 5. Vechtende jongens in het *Bremer Lesebuch* (p. 37) Collectie Schulmuseum Nordwürttemberg, Kornwestheim, Duitsland

met de nieuwe letter of lettercombinatie die geleerd moest worden en welke gemaakt waren om de scène te verduidelijken. Hoe konden de kinderen het ene van het andere onderscheiden?

Om ervoor te zorgen dat kinderen de illustraties beter begrepen, pasten onderwijsillustratoren compositietechnieken toe die zij tijdens hun artistieke opleiding hadden geleerd. Door de theoretische lessen en leerboeken, de praktische tekenoefeningen en vooral door het kopiëren van talrijke kunstwerken, leerde Jetses tijdens zijn opleiding aan Academie Minerva en de Rijksakademie van Beeldende Kunsten welke artistieke technieken hij moest toepassen bij de compositie van zijn illustraties. Door gebruikmaking van deze technieken en de zorgvuldig opgebouwde compositie kon hij een boodschap overdragen, een emotie opwekken, of een bepaalde reactie bij zijn (jonge) publiek teweeg brengen. Bovendien leerde hij tijdens zijn kunstenaarsopleiding rekening te houden met het doel van zijn kunstwerken en tegelijkertijd de toeschouwers voor ogen te houden.

Jetses paste deze kennis en vaardigheden tevens toe bij zijn illustraties voor de *Bremer Fibel*. Het pedagogische doel van de afbeeldingen was kinderen te helpen bij het leren lezen. Hoe? Door het opwekken van plezier, vreugde, als ze naar een illustratie kijken: deze emotie zorgt ervoor dat leerlingen bij de les blijven. Daarnaast zijn de illustraties van groot belang bij de ondersteuning van het leerproces: nieuw te leren woorden zijn terug te vinden in de tekst onder de afbeeldingen die bestaan uit voorwerpen, personen, dieren en situaties, waarvan de namen in de tekst eronder terug te vinden zijn. De illustrator was zich ervan bewust dat de kijkertjes zesjarige leerlingen waren die nog niet volledig hadden geleerd plaatjes te 'lezen', dat wil zeggen ontcijferen en begrijpen.⁷⁰

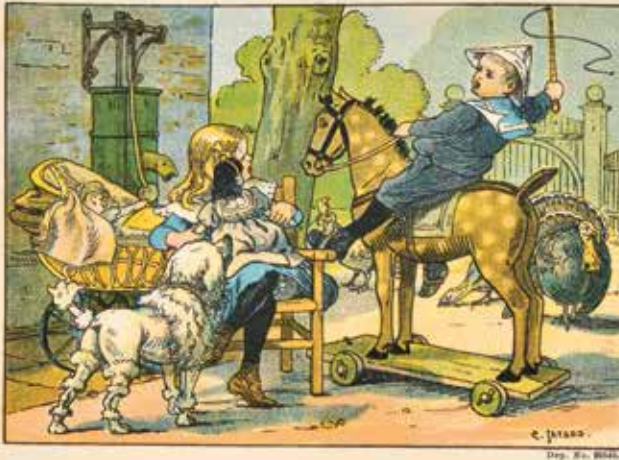
Hoe bouwde Jetses zijn illustraties op? Hoe zorgde hij ervoor dat hij via het beeld de lesstof kon overdragen en tegelijkertijd de aandacht van de leerlingen vasthield? Allereerst valt op dat Jetses' beeldselectie in het begin van de *Fibel* groot en enkelvoudig is. Het voorwerp van de nieuw te leren letter, zoals bijvoorbeeld in het geval van de egel, neemt wat omvang betreft het grootste deel van de eerste illustratie in (zie Figuur 10).⁷¹ Na verloop van tijd worden de afzonderlijke delen groter, zoals in het geval van de illustratie bij de lettercombinatie **sp**, die een zeer gedetailleerde scène in een park laat zien,⁷² waarin voorwerpen waarvan de naam de nieuwe lettercombinatie bevat, op het eerste gezicht veel

70 Zie: Jacques Dane & Tijs van Ruiten, 'Geschiedenisonderwijs aanschouwelijk maken', in: Karel Kindermans, *Beeldkraken in de klas. 20 nieuwe schoolplaten* [Deel 2/3]. Rotterdam: Trichis, 2015, 58.

71 *Bremer Fibel*, 1.

72 *Bremer Fibel*, 56.

40.

y

yon kun, yalun, Royen,
 Royfun, suinur, woinur,
 suilun, seufun, Riiun,
 Lunun, Raimun, Royfun,
 Vin yfon Kulun yif.

Figuur 6. Kinderplezier met poppenwagen en hobbelpaard in het *Bremer Lesebuch* (p. 40).
Collectie Schulmuseum Nordwürttemberg, Kornwestheim, Duitsland

Figuur 7 en 8. Aangezien de motieven op Jetses' onderwijsillustraties in niet onaanzienlijke mate beïnvloed waren door reformpedagogische ideeën, is het niet verwonderlijk dat hij deze niet alleen gebruikte voor de ontwerpen van de *Bremer Fibel*, maar ook voor illustraties in Nederlandse school- en kinderboeken die door dezelfde reformpedagogische ideeën waren beïnvloed. Een voorbeeld is een illustratie van een jongen en een meisje die met een springtouw draaien en een jonger meisje dat touwtje springt (afbeelding rechts). Zij lijken op Ot en Sien, de twee iconische kinderen uit de zeer succesvolle schoolboeken-serie *Nog bij moeder* van de twee Nederlandse reformpedagogen Ligthart en Scheepstra. Het derde deel van deze serie bevat een illustratie die slechts weinig verschilt van een illustratie uit de *Bremer Fibel*: zij toont drie identiek uitzierende kinderen, twee meisjes en een jongen, die samen touwtje springen (afbeelding links). Het enige verschil is dat twee van de kinderen klompen dragen in plaats van bottines – hoge leren schoenen – zoals in de *Bremer Fibel*. Daarnaast heeft de jongen in de Nederlandse versie één hand vrij, terwijl hij in de *Bremer Fibel* een lei in zijn hand houdt. Tenslotte is de achtergrond op de Nederlandse illustratie tamelijk onnadrukkelijk, terwijl die in de Duitse versie zeer gedetailleerd is. Collectie Nationaal Onderwijsmuseum, Dordrecht, © Noordhoff/Collectie Schulmuseum Nordwürttemberg, Kornwestheim, Duitsland

A

Sü Anu, Sö Anu, Sü An,

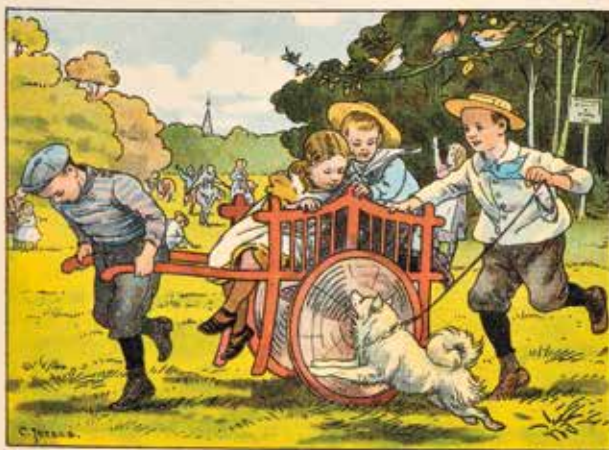
Kni Anu, Sü An, Tifo Anu.

Wie fu fu ni unu

Kni Anu. Lu kni Anu.

Wie loü fuu.

56.

sp sp.
 spieren, spülen, spuisen.
 spuisen, spülen, spatsen.
 Ein spuisen ist ein
 Kain. Das Kain ist ein
 nissen Kuisen.

Figuur 9. De lettercombinatie **sp** laat een gedetailleerde scene in een park zien (p. 56). De door Jetsets getekende voorwerpen met de combinatie **sp** zijn onder meer **Spitz** (dwergkeeshond), **sp**ielen, **sp**azieren (wandelen), **Sp**eichen (spaken voor de fiets), **Sp**atzen (mussen), **sp**ielen, **sp**ringen. Alle kinderen op dit beeld hebben **Spaß** (plezier). Collectie Schulmuseum Nordwürttemberg, Kornwestheim, Duitsland

1.

Dep. No. 2086.

Dep. No. 2087.

Figuur 10. De klokkenmakerswerkplaats in het *Bremer Lesebuch* (p. 1). Collectie Schulmuseum Nordwürttemberg, Kornwestheim, Duitsland

moeilijker te herkennen zijn (zie Figuur 9). De compositie van de illustraties liep in de pas met de vorderingen van de kinderen bij het 'lezen van beelden', door rekening te houden met hun toegenomen (lees-)ervaring en kennis.

In de eerste illustraties werkte Jetses met herhalingen: de afbeelding bij de letter 'u' toont het interieur van een klokkenmakerswerkplaats, waar de kinderen de vele klokken die aan de muur hangen of op de vensterbank staan niet kunnen missen (zie Figuur 10).⁷³ Toch slaagde Jetses erin het plaatje niet saai te maken voor de jonge kijkertjes: hij tekende elke klok afzonderlijk en voegde veel kleine details toe die de kinderen, terwijl ze ernaar keken, konden ontdekken.

Om het educatieve gebruik van beelden te vergemakkelijken, maakte Jetses ook gebruik van perspectief.⁷⁴ Op een afbeelding voor de lettercombinatie 'ch' is op de voorgrond een dak van een huis te zien, waarop een ooievaar op het punt staat te landen; op de achtergrond stijgt een rookwolk op in de lucht (zie Figuur 11).⁷⁵ Jetses heeft het perspectief van de kijker zo gekozen, dat de voorwerpen die de kinderen op de nieuwe letter moeten attenderen duidelijk zichtbaar zijn – het *Dach* (het dak) *de Rauch* (de rook) en de *Storch* (de ooievaar) – terwijl alle andere voorwerpen – hier bijvoorbeeld de *schornstein* (de schoorsteen) – bijna onzichtbaar zijn.⁷⁶

Jetses gebruikte complexere compositiemethodes waarmee de blik van de kinderen naar afzonderlijke voorwerpen werd getrokken. De illustratie van de lettercombinatie 'ei' is hiervan een goed voorbeeld (zie Figuur 12).⁷⁷ Op de afbeelding staat een eierverkoopster in een keuken, samen met een vrouw die haar kind in de armen houdt. Met haar ene hand houdt de verkoopster de jonge moeder een ei voor, de andere hand rust op een mand vol eieren die op tafel is geplaatst. Bovendien staat rechts op tafel een rek waarop losse eieren worden bewaard. Jetses rangschikte het voorwerp 'ei' afzonderlijk en in groepjes, zodat de eieren de hoeken vormen van een driehoek die naar boven wijst, naar het ene ei in de hand van de verkoopster – zo wordt de blik van de toeschouwer ernaartoe getrokken. Aangezien mensen gewoonlijk in dezelfde richting kijken en dit effect bij de hier afgebeelde mensen in beeld is gebracht, zorgt de richting van de blik van de drie personen ervoor dat de leerlingen óók naar het ei kijken.⁷⁸

73 *Bremer Fibel*, 1.

74 Met 'perspectief' wordt hier bedoeld het punt van waaruit de kijker – de leerling – iets waarneemt. Jetses tekende in perspectief, om te laten zien wat de verhoudingen zijn op zijn illustraties.

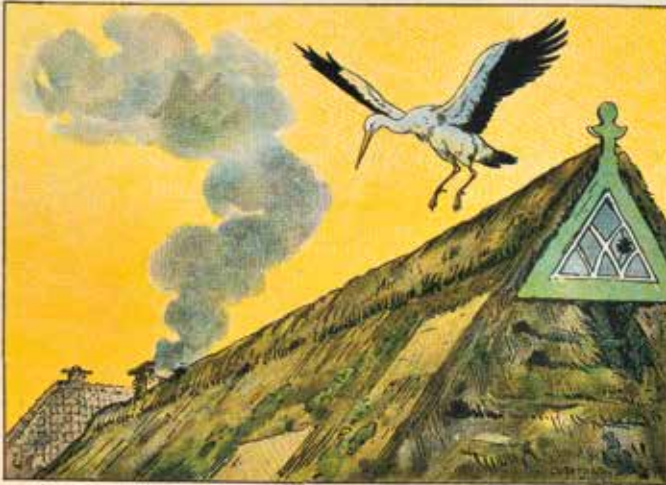
75 *Bremer Fibel*, 36.

76 Deze onderwerpen zijn waarschijnlijk ook gekozen, omdat de nieuwe lettercombinatie *ch* die geleerd moest worden altijd aan het eind van het bijbehorende woord staat.

77 *Bremer Fibel*, 30.

78 Met dank aan kunstenaars Angelika Flaig voor deze verwijzing.

36.

if

iif, niif, wniif, wniif,
 iif wniif fin, fin fönun
 ub, iif fönun niif, iif
 lniif ub, iif fönun ub,
 iif fönun niif.

Figuur 11. De ooievaar op het dak in het *Bremer Lesebuch* (p. 36). Collectie Schulmuseum Nordwürttemberg, Kornwestheim, Duitsland

30.

Si ni
 Si, Siur, Siunur, Si sur,
 Si unu, Si unur, Si unur.
 Si unur, unisur, unu,
 Solu unu Siur!
 Wo sur solun unu sin?

Figuur 12. Jetsets vestigde extra de aandacht op het voorwerp 'Ei', door de drie personen op de illustratie – de verkoopster, de moeder en het kind – naar het ene ei in de hand van de eievrouw te laten kijken (p. 30). Collectie Schulmuseum Nordwürttemberg, Kornwestheim, Duitsland

43.

b

bui, buiun, buiun,
 febuu, übuu, feiübuu.
 heübu, feiübu, fiübuu.
 kübu, küibu, fiüübu.
 werbuu küfüu werb, werb.

Figuur 13. Het in de Bremer Fibel gebruikte lettertype is het zogenaamde *Deutsche Kurrentschrift* (p. 43). Dit was in Jetses' tijd het gangbare schrift in Duitstalige landen. Om de dikke en dunne lijnen van de letters te maken, werd het oorspronkelijk – vanaf de vijftiende/zestiende eeuw – met een ganzenveer geschreven. Later werd het Kurrentschrift ook met een zogenaamde 'kroontjespen' geschreven. Collectie Schulmuseum Nordwürttemberg, Kornwestheim, Duitsland

De illustraties van de *Bremer Fibel* zijn niet zo esthetisch en complex als de meesterwerken die in musea hangen. Dit was overigens de bedoeling, omdat de jonge toeschouwers nog maar net plaatjes leerden 'lezen'. Daarom gebruikte Cornelis Jetses relatief eenvoudige, maar niettemin artistieke middelen om voorstellingen te creëren die een didactisch doel dienden.

Conclusie

De door Jetses geïllustreerde *Bremer Fibel*, die ruim twintig jaar in het lager onderwijs in de stad gebruikt werd, is sinds de publicatie overschaduwd door *Bei uns zu Haus* [Bij ons thuis], een in dezelfde tijd door de Bremer onderwijzer en reformpedagoog Fritz Gansberg (1871-1950) geschreven *Fibel*. In tegenstelling tot *Bei uns zu Haus* is de *Bremer Fibel* op de mestvaalt van de Duitse – en Nederlandse – onderwijsgeschiedenis terecht gekomen; in geen enkel onderwijshistorisch onderzoek wordt ernaar verwezen.

De uitgevers van de *Bremer Fibel* wilden met dit leerboek nieuwe, reformpedagogische wegen inslaan om tegemoet te komen aan de critici in het onderwijsveld, die hen aanrekenden dat zij hun leerboeken baseerden op verouderde didactische en pedagogische beginselen. Daarom namen zij een illustrator in de arm die in Nederland al met onderwijsvernieuwers had gewerkt en succesvol was. Cornelis Jetses, die een van de meest succesvolle onderwijsillustratoren in Nederland in de twintigste eeuw was, wist de wensen en eisen van zijn Duitse opdrachtgevers artistiek te vertalen.

In dit artikel is nagegaan hoe Cornelis Jetses gebruikmaakte van zijn artistieke kennis en vaardigheden waarmee hij schoolkinderen op een aangename manier leerde lezen. Enerzijds deed hij dit door de *Bremer Fibel* te ontwerpen als een typisch *Jugendstil*-boek, waarmee hij in de ogen van de vertegenwoordigers van deze kunststroming bijdroeg aan de smaakvorming van een groot aantal leerlingen. Anderzijds koos hij als illustrator voor motieven die in overeenstemming waren met de reformpedagogische ideeën. Hij tekende voor de kinderen figuren, voorwerpen en situaties die onderdeel waren van hun dagelijkse leefwereld waarmee ze zich konden identificeren. Tenslotte heeft Jetses de illustraties van de *Bremer Fibel* zo opgebouwd, dat de leerlingen onderscheid konden maken tussen voorwerpen die belangrijk waren om te leren lezen en voorwerpen die dienden om de scène te bepalen. Hierdoor leerden ze afbeeldingen lezen en ontcijferen.

Aangezien de reformpedagogische inzichten die aan de illustraties ten grondslag lagen uiteindelijk noch door de lees-leer-methode, noch door de tekstinhoud werden overgenomen, zijn deze voor de hedendaagse kijkers

nauwelijks nog herkenbaar. De *Bremer Fibel* lijkt daarom meer op een schoolboek waarvan er indertijd in het Duitse Rijk talloze in omloop waren. Toch heeft deze *Fibel* meer dan enig ander ideaaltypisch kinder- en schoolboek uit de Bremer Jugendstil-periode bijgedragen tot de introductie van deze kunststijl en haar vormentaal bij de massa: voor de schoolkinderen die ermee leerden lezen, was deze stijl niet langer 'bijzonder', maar had een volkomen alledaags gezicht. Door traditionele en nieuwe onderwijsideeën te vermengen, kwamen bovendien twee decennia lang leerlingen van basisscholen in Bremen in aanraking met reformpedagogische ideeën. De grondgedachte was dat deze ideeën ervoor moesten zorgen dat het onderwijs meer kindvriendelijk werd. Onderwijsillustrator Cornelis Jetses leverde hier een belangrijke bijdrage aan.⁷⁹

Bibliografie

- Amsing, Hilda, 'Leesdidactiek met eeuwigheidswaarde', in: *Boom roos vis. Over leren en leesplezier*, Dordrecht: Nationaal Onderwijsmuseum, 2021, 9-13 [catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling in het Nationaal Onderwijsmuseum].
- Bakker, Nelleke e.a. (red.) *Reformpedagogiek in België en Nederland*. Assen: Van Gorcum, 2001.
- Bodt, Saskia de, 'De dagelijkse omgeving', in: Saskia de Bodt & Jeroen Kapelle, *Prentenboeken. Ideologie en Illustratie 1890-1950*. Amsterdam/Gent: Ludion, 2003.
- Brattinga, Maartje, & Jacques Dane, *In sloot en plas. Leven en werk van illustrator M.A. Koekkoek (1873-1944)*. Kampen: Omniboek, 2011.
- Buchholz, Kai, 'Begriffliche Leitmotive der Lebensreform', in: Kai Buchholz, Rita Latocha, Holke Peckmann e.a. (red.), *Die Lebensreform. Entwürfe zur Neugestaltung von Leben und Kunst um 1900* [Band 1]. Darmstadt: Häusser, 2001.
- Dane, Jacques, 'Iconische leesplankjes', in: *Didactief. Opinie en onderzoek voor de schoolpraktijk* 51/4 (2021) 7.
- Dane, Jacques, 'Lesen lernen mit Bildern. Das lange Leben eines niederländischen Lehrmittels aus dem Jahr 1910', in: Stefanie Kollmann & Sabine Reh (ed.): *Zeigen und Bildung. Das Bild als Medium der Unterrichtung seit der frühen Neuzeit*. Berlin: BBF, Bibliothek für Bildungsgeschichtliche Forschung des DIPF, 2021, 149-178 Online: https://www.pedocs.de/frontdoor.php?source_opus=23306.
- Dane, Jacques, 'Elke generatie lezertjes worstelt met leesplezier'. Onderwijsblog *NRC/Handelsblad*, 16-10-2020. Online: <https://www.nrc.nl/nieuws/2020/10/16/elke-generatie-lezertjes-worstelt-met-leesplezier-a4016278?t=1644578325>].

79 Tussen 1906-1924 leerden alle schoolkinderen – in totaal achttien jaarklassen – op de Bremer Volksschule verplicht lezen met Jetses' *Bremer Fibel*. Er zijn geen oplagecijfers bekend.

- Dane, Jacques, (red.), *Jetses aan de wand*. Kampen: Omniboek, 2009.
- Dane, Jacques, & Tijs van Ruiten, 'Geschiedenisonderwijs aanschouwelijk maken', in: Karel Kindermans, *Beeldkraken in de klas. 20 nieuwe Schoolplaten* [Deel 2/3]. Rotterdam: Trichis, 2015.
- Essen, Mineke van, & Jan Dirk Imelman, *Historische pedagogiek. Verlichting, Romantiek en ontwikkelingen in Nederland na 1800*. Baarn: Intro, 1999.
- Gansberg, Fritz, *Fibelleid und Fibelfreud. Eine Begleitschrift zu der Fibel für Stadtkinder, Bei uns zu Haus'*. Leipzig: Voigtländer, 1905.
- Geißler, Gert, *Schulgeschichte in Deutschland. Von den Anfängen bis in die Gegenwart*. Frankfurt/Berlin/Bern: P. Lang, 2013².
- Gesetzblatt der Freien Hansestadt Bremen, 1854*. Bremen 1855.
- Grömminger Arnold, & Horst Schiffler, 'Die Funktion der Illustration in der Geschichte der Fibel', in: Arnold Grömminger (red.), *Geschichte der Fibel*. Frankfurt/Berlin/Bern: 2002, 77-97.
- Hackel, Karin, "'Geschärfte Aufforderung für den regelmäßigen Schulbesuch". Der Aufbau der staatlichen Schulverwaltung 1801-1893', in: Kurt Lammek & Beate Ramm, *Geh zur Schul und lerne was. 150 Jahre Schulpflicht in Bremen 1844-1994*. Bremen: Hauschild Verlag, 1994.
- Hepp, Corona, 'Aus grauer Städte Mauern. Reaktionen auf die junge Großstadt zwischen Abwehr und Begeisterung', in: Kai Buchholz, Rita Latocha, Holke Peckmann, Hilke e.a. (red.). *Die Lebensreform. Entwürfe zur Neugestaltung von Leben und Kunst um 1900* [Band 1]. Darmstadt: Häusser, 2001, 83-86.
- Janssen, Ger, *Ik ben van boom roos vis. Over leren lezen*. Tilburg: Zwijsen, 2017.
- Jong, Barbara C. de, *Jan Ligthart (1859-1916). Een schoolmeester-pedagoog uit de Schilderswijk*. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1996.
- Kluge, Friedrich, 'Fibel', in: Friedrich Kluge, *Etymologischs Wörterbuch der deutschen Sprache*. Berlin: 2011²⁵ [1ste druk 1881], 3035 [E-Book, bewerkt en herzien door Elmar Seebold].
- Kolar, H., 'Fibel', in: Ernst M. Roloff & Otto Willmann (red.), *Lexikon der Pädagogik* [Erster Band]. Freiburg im Breisgau: Herdersche Verlagshandlung, 1913, 1293.
- Koschatzky, Walter, *Die Kunst der Graphik. Technik, Geschichte, Meisterwerke*. Stuttgart/Hamburg/München: Deutscher Taschenbuch Verlag, z.j. [1979].
- Krabbe, Wolfgang R., 'Die Lebensreformbewegung', in: Buchholz, *Die Lebensreform*, 25-29.
- May, Markus, & Robert Schweitzer, *Wie die Kinder lesen lernten. Die Geschichte der Fibel*. Stuttgart: Die Landesbibliothek, 1984², VIII-XIII. [Tentoonstellingscatalogus Württembergische Landesbibliothek. Stuttgart.]
- Meijer, Wilna A.J., *Stromingen in de pedagogiek*. Baarn: Intro, 2000³ [1996¹].

- Moos, Rudolf, 'Erinnerungen aus meinem Leben', in: Irmgard Sedler, Irmgar, Martin Burkhardt, Liane Strauß & Annemarie Weber (red.), *Im Zeichen des SALAMANDER. Firmengeschichte in Selbstzeugnissen*. Stuttgart: Kohlhammer Verlag, 2014, 259.
- Nagel, Beate, 'Einleitung', in: Beate Nagel, *Buchkunst des Jugendstils – Einband und Illustration*. Braunschweig: Universitätsbibliothek Braunschweig, 1994. [Veröffentlichungen der Universitätsbibliothek Braunschweig Heft 10; Ausstellungskatalog Universitätsbibliothek Braunschweig].
- Niemeijer, Jan A., *De wereld van Cornelis Jetses*. Kampen: Kok, 2004⁶ [1978].
- Niemeijer, Jan A., *J.H. Isings – Historieschilder en illustrator*. Kampen: Kok, 2000.
- Nitsch, Ulla M., 'Unterrichtspflicht und Pflichtschule 1844-1900', in: Kurt Lammek & Beate Ramm (red.), *Geh zur Schul und lerne was. 150 Jahre Schulpflicht in Bremen 1844-1994*. Bremen: Hauschild Verlag, 1994.
- Orrin Smith, Lucy, *The Drawing Room, its Decorations and Furniture*. London: Macmillan, 1878.
- Pöggeler, Hanna, 'Sinn und Gestaltung der Fibelillustration', in: Markus May & Robert Schweitzer, *Wie die Kinder lesen lernten. Die Geschichte der Fibel*. Stuttgart: Die Landesbibliothek, 1984², VIII-XIII. [Tweede verbeterde en uitgebreide druk tentoonstellingscatalogus Württembergische Landesbibliothek. Stuttgart.]
- Rutten, Sjak, *De leesvader van Nederland. Frater Caesarius Mommers en zijn betekenis voor het leesonderwijs*. Amsterdam: Dissertatie UvA, 2019.
- Schöbi, K., 'Zur Illustration der Fibel', in: *Pädagogische Blätter. Organ des Vereins katholischer Lehrer und Schulmänner der Schweiz und des schweizerischen katholischen Erziehungsvereins*. Nummer 11 (15-03-1907), 169-177.
- Schoot, Wiep van der, *Lezen van een plankje. Twee eeuwen aanvankelijk lezen*. Rotterdam: Nationaal Schoolmuseum, 1995.
- Sedler, Irmgard, *Schulmuseum Nordwürttemberg Raum 1 – Geschichte der Schulbildung in Württemberg*. Kornwestheim: Museen der Stadt Kornwestheim, z.j. [2009].
- Snoep, D.P., & J.J. Heij (red.), *De geschiedenis gekleurd. Historie-schoolplaten J.H. Isings*. Utrecht/Assen: Centraal Museum/Drents Museum, 1982.
- Sroka, Wendelin, 'Fibeln und Fibel-Forschung in Europa – Eine Annäherung', in: *Bildung und Erziehung*, Band 64, Deel 1 (maart 2011) 23-38.
- Strauß, Liane, 'Cornelis Jetses. Porträt eines Künstlers und Illustrators auf dem Gebiet der Pädagogik', in: Stefanie Kollmann & Sabine Reh (ed.): *Zeigen und Bildung. Das Bild als Medium der Unterrichtung seit der frühen Neuzeit*. Berlin: BBF, Bibliothek für Bildungsgeschichtliche Forschung des DIPF, 2021, 123-148. Online https://www.pedocs.de/frontdoor.php?source_opus=23306].
- Teistler, Gisela, *Schulbücher als bildungsgeschichtliche Quellen. Das Beispiel der Fibel*. Braunschweig: Technische Universität Braunschweig, 2008.

- Teistler, Gisela, 'Unser Kaiser, Unser Führer, Unser Freund', in: Arnold Grömminger (red.), *Geschichte der Fibel*. Frankfurt/Berlin/Bern: P. L'nag, 2002, 137-169.
- Tenorth, Heinz-Elmar, 'Natur', in: Wolfgang Keim & Ulrich Schwerdt (red.), *Handbuch der Reformpädagogik in Deutschland (1890-1933). Teil 1: Gesellschaftliche Kontexte, Leitideen und Diskurse*. Frankfurt am Main/Bern/Bruxelles: Peter Lang, 2013, 425-448.
- Türk, Wolfgang J., 'Arthur Fitger (1840-1909). Ein Bremer Maler des Späthistorismus', in: Landesmuseum für Kunst- und Kulturgeschichte Oldenburg, Ostfriesisches Landesmuseum und Rüstkammer Emden, Schlossmuseum Jever [e.a.], *Historismus in Nordwestdeutschland*. Oldenburg: Isensee Verlag, 2001, 128-147.
- Uphoff, Ina K., *Der künstlerische Schulwandschmuck im Spannungsfeld von Kunst und Pädagogik. Eine Rekonstruktion und kritische Analyse der deutschen Bilderschmuckbewegung Anfang des 20. Jahrhunderts*. Berlin: Logos-Verl., 2003.
- Verheyen, M.J., 'Aanschouwing', in: R. Casimir en J.E. Verheyen, *Paedagogische Encyclopaedie*. Afl. 2. Groningen/Batavia/Antwerpen: De Sikkel, z.j. [1939], 9-17.
- Voortman, M.M., *De geschiedenis van de didactiek van het aanvankelijk leesonderwijs in Nederland tot 1960*. Enschede: s.n., 1977.
- Walter, H., 'Schulmuseum', in: *Bremer Schulblatt* Nr. 10 (15-07-1902), 86.
- Wulff, Hinrich, *Geschichte und Gesicht der bremischen Lehrerschaft. Gestalten und Generationen aus hundert Jahren (1848-1948). Ein Beitrag zur Geschichte der deutschen Volksschule* [Band 1]. Bremen: Krohn, 1950.
- Vos, Rik, & Rudolf Geel, *We hebben ze weer met genoeg bekeken.... Cornelis Jetses, uitgeverij J.B. Wolters en het Nederlandse taalonderwijs*. Assen: Drents Museum, 1990.